

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԼԵ. ՅԱՐԻ 1921

Տարեկան 20 ֆրանկ:

ԹԻԻ 5-6
ՄԱՅԻՍ—ՅՈՒՆԻՍ

ՄԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՅԱԿՈԲ ԵՐԷՑ ԹՈՒՐԱԹԵՅԻ

1573—1680

այ մատենագրութեան լաւ ծանօթներէն մին՝ Հ. Ղ. Ալիշան, Հայ ապատում, Գ, էջ 317, հրատարակելով Յակոբ Թոխաթեցոյ Ողբն, կը գրէր ծանօթութեան մէջ. «Ուրիշ գրուածի մէջ չեմ գտած այս ողբացոյնս յիշատակը», Նաեւ ուրիշ հեղինակներու անծանօթ մնացած է երգչիս անունը: Բայց անիկա մը գրականութեան նոր շրջանի ամէնէն արդիւնաւոր դէմքերէն մին եղած է, թէ իբրեւ երգիչ եւ թէ իբրեւ թարգմանիչ: «Կամենիցի» հմուտ հրատարակչին խոստովանութիւնն որչափ ալ անկեղծ է, բայց կը մնայ անարգարանալի, վասն զի Յակոբ չի կրնար նկատուիլ այն մատենագիրներու թուին մէջ, որոնք իբրեւ գիտաւոր աստղեր երեւցան Հայ մատենագրութեան հա-

մատեղութեան վրայ եւ անհետացան, այլ թողոյց անիկա իւր յիշատակն բազմաթիւ յիշատակարաններու մէջ, որոնք քաջ ծանօթ էին Հ. Ղ. Ալիշանի, հրատարակուած մեծաւ մասամբ «Կամենիցի» էջերու մէջ, եւ որոնց վրայ յեցած հնարաւոր էր նոյն իսկ երեւան բերել անոր կենսագրութիւնն կարեւոր գծերով: Հետագայ տողերուս նպատակն է ծանօթացնել այս անծանօթ երգիչն հայ բանասիրութեան եւ յատկացնել անոր ուրոյն տեղ մը Հայ մատենագրութեան պատմութեան մէջ: Յակոբ ծնած է Թոխաթ 1573ին (տե՛ս վարը) կը սերէր «ի Բաթուկնց թոռանց» (Ողբ). «մեծ պապին» անունն էր Աստուածատուր, հայրը կը կոչուէր Աթուն եւ մայրը՝ Աննա, որոնք «ի միջակ տիս հասակի» վախճանած են (Յիշատակարան, Թ. 2 եւ Սաղմոսարան): Ամուսնացած երէց էր Յակոբ, երիցկնոջ անունն է Եաղուգ, ուսկից ունեցած է չորս արու եւ երեք աղջիկ զաւակ, զորոնք կը յիշէ 1617ին եւ երբեք աղջիկ զաւակ, զորոնք կը յիշէ 1617ին եւ երբեք Յայսմաւուրբի յիշատակարանին մէջ այսպէս. «Ողորմի Բրիստոս Աստուած (ստացողի) գրոց» Յակոբ քահանային եւ հօրն Աթունին եւ մօրն Աննային. եւ Եաղուգ իրիցկնոջն եւ զաւակացն Գրիգորին եւ Ստեփանոսին, Յովհաննէսին եւ Աստուածատուրին. Աննային եւ Մարիամին եւ Զուլանին» (Յիշատ., Թ. 4): Նախնեաց անունէն առեալ կը յորջորջուի Յակոբ «Թոխաթցի Բաթուկի տէր Յակոբ» կամ

պարզապէս «Բաղուկ Յակոբ երէց» (Թ. 797, ԹՂ. 228բ, 230ա). այսպէս կ'անուանէ ինք զինքը նաեւ իւր Թոխաթի Ողբին մէջ (Հայապ., Գ, էջ 322).

«Ձեռ որ տրորուպ եմ ամենի,
ՁՅակոբ երէցըն Թոխաթցի
Ի Բաթուկենց թողանցն էի»

Թոխաթի մէջ աշակերտած է Յակոբ Համանուն Այվաթենց տէր Յակոբ վարժապետին, որուն հանդէպ մեծ սէր տածած է նաեւ ապա օտարութեան մէջ. երբ Լեհաստան պանդուխտ եւ նոյնիսկ կը դեգերէր Յակոբ՝ իւր վարժապետին կ'ուղղէր հետեւեալ տողերը, որուն խորագրին մէջ կ'ըսուի. «Ոտանաւորս ի դէմս վարժապետին իւրոյ Յակոբ քահանային որ ասի Այվաթենց» (Թ. 797, ԹՂ. 229բ).

«Սիրով քո կարօտուդ սիրտըս կու վառի
Որ եմ նըշգեհ եղեալ ի տար աշխարհի.
Չունիմ հընար տեսնուլ զդէմքդ բաղձալի
Ձե ծովն Ովկիանոս ի մէջ մեր ծովի»

Թէպէտ անկէ հեռու ապրած, բայց անդադար յարաբերութեան մէջ եղած է անոր հետ թղթակցութեամբ. նոյն տաղին մէջ կ'ըսէ.

«Սիրտ իմ քո նամակաւդ յոյժ մխիթարի»

Յակոբ Այվաթենց սովորաբար «վարժապետ» եւ «քահանայ» կը յորջորջուի Թոխաթեցիէն¹: Թէ Այվաթենց տէր Յակոբ ալ ստիպուած էր թողուլ Թոխաթն եւ փախչել, այս մասին յայտնի կը վկայէ իւր աշակերտն, որ մինչեւ անգամ կը գրէ թէ

Եւ սա ի յայն դառն տառնի
Պանդըխտեցաւ այս նահանգի

այս ինքն Լեհաստան: Բայց կ'երեւայ թէ այս պանդուխտութիւնն կամ յետ ժամանակաց տեղի ունեցաւ եւ կամ անիկա կրկին վերադարձաւ Թոխաթ, վասն զի Յակոբ Թոխաթեցի կը թղթակցի իրեն հետ եւ յայտնի կ'ըսէ թէ

¹ Պէտք չէ շփոթել զինքը Յակոբ վարժապետ Ձէյ-թուհեդոյ հետ, որ մինչեւ 1602 առաջնորդ եղած էր Թոխաթի, ինչպէս կը գրէր Ստեփանոս Թոխաթեցի (Հայապ., Գ, էջ 313).

Ի ժամանակս էր խիստ բարի,
Յակոբ անուն վարժապետի
Որ քաղաքս էր Ձէյթուհի
Եւ առաջնորդ Թոխաթ քաղքի,

Եւ 1602ին Թոխաթի կործանումէն ետքը փախած եկած էր Կ. Պոլիս ուր ժամանակ մը մնալէ ետքը քաղաքէն էր Ռոտտովոյ եւ հոն վախճանած 1608 թուին (Գրիգոր Գարաւնապի, Ժամանակագրութիւն, Երեսօրէն 1915, էջ 320):

Նստեալ ես դու ի մէջ Թոխաթ քաղաքի
Ընդհովանեաւ սրբոյն Ստեփաննոսի:

Յամենայն դէպս 1614ին անիկա Լեհաստան կը գտնուէր, ուր յորդոր կը կարգար իւր աշակերտին թարգմանել Եօթն իմաստասիրաց պատմութիւնն եւ յօրինել Թոխաթի Ողբը:

Այվաթենցի Եւրոպա անցնելէն յառաջ հոն ապաստան փնտռած էր ընտանիքով Յակոբ Թոխաթեցի: Թոխաթի 1602ի սարսափելի դէպքերը, որոնց ակնատես եղած էր Յակոբ, ստիպեցին զինքն ալ յարիլ այն գաղթականաց թուին, որոնք ընտանեօք թողուցին հայրենիքն եւ պանդխտեցան Եւրոպա: Յակոբ իւր ընտանիքով հաստատուեցաւ Լեհաստանի Ջամոսցա քաղաքը, «ի դուռն Ս. Աստուածածնի» իբրեւ տեղւոյն հայ գաղութին քահանայ:

Հոս կը գտնենք զինքը արդէն 1603 թուին սկիզբը, ուր արկածիւ մը եկեղեցւոյն ճաշոցն եւ Յայսմաուուրքն այրելով՝ կը ձեռնարկէ այս թուին օրինակել նոր ճաշոց մը, որ տասը տարի կը զբաղցնէ զինքը եւ «պէսպէս վշտօք եւ չարհարանօք» կ'աւարտէ 1613ին (Յիշատ., Թ. 1, նպաստիւք «Իշովցի պարոն Պեռնարդին» † 1613):

Այս թուականէն (1603) ի վեր միշտ Ջամոսցա մնացած է Յակոբ:

1608ի մօտերն կ'ասպնջականէ Սեչովցի Աբրահամ կրօնաւորն, որ կը ծախէ իրեն Աստուածաշունչ գիրք մը գոհացում տալու համար անոր փափաքին՝ փոխարէն «սակաւ ինչ ընկալեալ» (Յիշատ., Թ. 2):

1613ին վերջացնելով «ճաշոցի» ընդօրինակութիւնը կը ձեռնարկէ օրինակել «Յայսմաուուրք» մ'ալ, զոր համեմատութեամբ աւելի կարճ ժամանակի մէջ կ'աւարտէ (1617). նիւմեծ գործին իւր «Գրիգոր որդեակն» «որ ետ յօգնութիւն գրոյս ութ դահեկան կարմիր» (Յիշատ., Թ. 4):

Այս միջոցին կ'երեւայ թէ եկած է իրեն այցելութեան իւր վարժապետն տէր Յակոբ Այվաթենց, որուն «ի խնդրոյ» կը թարգմանէ 1614ին «ի լատին գրոց» Եօթն իմաստասիրաց պատմութիւնը (տես վարը): Այվաթենց տէր վրայ իւր գեղեցիկ ողբն ալ, որուն յօրինման ժամանակը հաւանօրէն այս շրջանիս կ'ընկայ: Ողբիս վերջաւորութեան մէջ նուիրած է Յակոբ Գ, էջ 321—322).

Ընկեցին զինչոքն զամենայն
Հազիւ զմանկունս առեալ զերծան...
Յօտար երկիր պանդրխտեցան
Ի ֆռանկաստան եւ Պարսկաստան¹:

Զամոսցա նորակառոյց փոքրիկ քաղաքիկն եղաւ իւր ապաստանարանն, որուն հայասեռ փոքրիկ գաղթականութեան եղաւ հայր եւ հովիւ: Այս խաղաղ բոյնին մէջ ապրեցաւ անդորր երկար տարիներ՝ մինչեւ հարիւրամեայ խոր ծերութիւն:

Մի եւ նոյն ժամանակ հանգիսացաւ գործունեայ, «աշխատաւոր» եւ արդիւնաւոր անձնաւորութիւն մը նաեւ գրական ասպարէզի վրայ, նախ իբրեւ քաջագիր գրիչ մը եւ ապա տաղասաց բանաստեղծ: Ճաշոցի եւ Յայսմաւուրքի հսկայ հատորներու ընդօրինակութիւնները, որոնք 20 տարիներ զբաղեցրին զինքը, վկայ են իր համբերատար գործունէութեան սեղանի առջեւ: Այս տեսակէտէ աւելի համակրելի է իւր գրասէր ոգին Մաշտոցի ընդօրինակութեան մէջ, զոր 65ամեայ հասակին ի գլուխ կը հանէ «ի վայելումն իւր անդրանիկ որդւոյն», գեղեցիկ առհասարակայ խանդաղատելից հօր որդէսէր գթոյն:

Այս նիւթական գրասիրութեան հետ մշակեց Յակոբ միաժամանակ նաեւ գրական գործունէութիւն: Պանդխտած «ի մէջ այլասեռ ազգաց, այլախօս լեզուաց եւ անընդել աշխարհաց» կամաց կամաց ընտելացաւ զրացի ժողովուրդներուն, հմտացաւ անոնց բարբառին (լեհերէնի), եւ ինչպէս կը տեսնենք մինչեւ անգամ լատիներէն լեզուի որոշ ծանօթութիւն մը ձեռք բերաւ: Իր ձեռքը կը տեսնենք 1614 թուին Եօթն իմաստասիրաց պատմութեան լատիներէն օրինակ մը, զոր կը հայացնէ: Այս փորձին քիչ ետքը կը յաջորդեն ինքնագրութիւններ: Յակոբ աւելի կը միտի չափաւոր գրականութեան, որուն քաջալիր կ'ըլլայ նաեւ իւր նախկին ուսուցիչն, որ այժմ իր մօտն է: Թոխաթի առման վրայ յօրինած Ողբը, որ այս շրջանին կ'իյնայ, մին է իւր գեղեցկագոյն արտադրութիւններէն, ուր վառ գոյնով կու լայ իւր հայրենեաց երբեմնի վայելելութեան եւ այժմեան աւերակներուն վրայ, բայց միշտ լաւատեսութեամբ, յուսով թէ պիտի կանգնի նորէն եւ կրկին պիտի զգենու իւր հին փառքը: Թէեւ Յակոբ ամէն ձախորդութեանց պատճառ աստուածափախ զգածմամբ մեղքն կը համարի, որ կը կարճէ Ողորմու-

թեան ձեռքերը, բայց ունի լիուրի վստահութիւն Բարութեան եւ Արդարութեան վրայ, եւ կը յուսայ թէ Գթութիւնն երկար պիտի չհանդուրժէ հայ ժողովուրդեան աղաղակներուն եւ կրկին պիտի ծագէ երջանկութեան լոյսը հայկական տառապանքներու վրայ: Ժէ դարու առաջին տասնեակին, երբ հայ ժողովուրդը իւր գոյութեան ամէնէն օրհասական տագնապին մէջ կը գտնուէր, Փոքր Ասիոյ մէջ բնաջնջման ենթարկուած եւ Արարատեան նահանգներու մէջ Շահաբասի տեղահանութեան, հայրենասէր Թոխաթեցին հեռուէն ոգի ի բռնի հանգիստեց էր մահուան ճգնաժամին, բայց դարձեալ լաւատեսութեամբ զգածուած: Իւր հայրենասէր զգացմանց հառաչանքներն ամփոփուած են Ճաշոցի յիշատակարանին մէջ, 1607/8 շրջանէն, երբ Գրիգոր-Սրապիոն Ուռհայեցի օրինաւոր կաթողիկոսն վախճանած էր եւ Դաւիթ եւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսներն առանց աթոռի կը թափառէին քաղաքէ քաղաք: Այս թուին կը գրէր Յակոբ. «Հայրապետ Հայոց ոչ գոյ» ի Ս. Էջմիածին, որ նստէր յաթոռ Ս. Լուսաւորչին եւ հովուէր զժողովուրդ նորին, վասն պատերազմացն որ կայր ի մէջ Պարսից եւ Իսմայելացոց. գերի եւ եղկելի եղեն ամենայն ազգն Հայոց, զի ցրուեցան ամենքեան ընդ երեսս երկրի, որպէս փոշի հոսեալ ի հողմոյ ծագաց ի ծագս, բաժանեալք ի սիրելեաց, հեռացեալք ի հայրենեաց, որոշեալք ի յշտանեաց, անջատեալք յամենայն բարութեանց: շրջին պանդխտէին նշդհացեալք ի մէջ այլասեռն ազգաց այլախօս լեզուաց եւ անընդել աշխարհաց, որպէս զոչխար որոց ոչ իցէ հովիւ, անտերունչ մնացեալ: Ողորմելի եւ աւաղելի եղեր մեծանուն ազգ Հայոց մեծաց, վասն էր փոքրեացար, տառապեցար եւ նուազեցար: Վասն այն՝ զի մեղար, այգի հայկազուն տոհմիդ ոչ տուեր խաղող, այլ փուշս բուսուցեր, վասն այն խոպանացար, ցանկ քո քակեալ եղեւ եւ եղեր կոխան ամենայն ազգաց: Այժմ՝ զի՞նչ ատնելոց ես, զի որք մնացիր ի հօրէ եւ ի մօրէ, այս ինքն ի թագաւորէ եւ ի հայրապետէ: Այլ յուսա առ Աստուած, խոստովանեա նմա, զի փրկիչ քո նա է. թէպէտ եւ մեացի ըստ մեծի ողորմութեան իւրում եւ ժողովեաց որպէս հաւ զձագս իւր ընդ թեւօք եւ սեպհականեաց ի հայրենի աշխարհն եւ հաստատեաց թագաւորաւ եւ հայրապետի բարեխօսութեամբ սրբուհւոյ ամենօրհ-

¹ Հայրապատում, Գ. էջ 318:

սմա կարգալով կամ օրինակելով յիշեցէք ի մարբեցեալ յաղթած ձեր զանաբաժն Գաղութ միով Աստուած ողորմիւ որ մեծաւ փափաքանօք ստացա եւ ծաղկեցի եւ կապեցի անվարժ գոլով այսմ արհեստի. այլ եւ մի մոռանաք զհայրն իմ զԱթուռն որ թարգմանի ոսկի. եւ զմայրն իմ զԱննան եւ զմեծ պապն իմ զԱստուածատուրն եւ զամենայն արեան մերձաւորսն իմ. եւ զուսուցիչն իմ զտէր Գաղութ քահանայն (Այվաթեց) եւ զտէր Արարհամ կրօնաւորն (Սէշուցի, հմտ. թղ. 251բ) որ շնորհեաց զսա շեղ յիշողացդ եւ մեղ յիշելոցս, ողորմի Աստուած ահեղ աւուր դատաստանի եւ նմա փառք յաւիտեանս ամէն:

Տաշեան՝ Յուզակ Հայ. շեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա, էջ 11 (թ. 11, Աստուածաշունչ): Նոյնն կամենից, էջ 169—170:

3. «Փառք...: Որ ետ կարողութիւն տկար բնութեանս եւ ցնորեալ մտացս... որ անարհեստ գոլով ի գործ գրչութեան, ի հարկէ յանձին կալայ եւ ձեռն արկի ի գծագրութիւն սորա: Զի վասն ծովացեալ մեղաց իմոց Ճաշոցն եւ Յայսմաւուրքն եւ շուրջաւ մի այրեցաւ ի մէջ եկեղեցւոյ. կայծ հասեալ ի ճրագէ յաւուր տօնի Սրբոյն Ստեփանոսի նախապկային, եւ յերեկոյէ մինչեւ ցառաւօտն ծախեալ ծխեցաւ: Եւ ի վաղորդայն առաւօտուն պահու գնացեալ իմ եւ բացեալ զեկեղեցին, տեսի զնա...: Ճաշոցն ամենեւին այրեցեալ եւ այսմաւուրքն կիսայրեաց ծխայր՝ զի ի ներքոյ կայր...: Եւ այսպէս զրկեալ կողպտեցայ ի մեծամեծ գանձուցս ի յայտանէ. եւ չկայր միւս այլ այսմաւուրք կամ Ճաշոց ընթերցուլ յեկեղեցին: Եւ մեծաւ ջանին հաղիւ առաք զգաղափար սորա ի մայրաքաղաքէն Իլովա. եւ ես անվարժս գրչութեամբ հարկեց ի գործ... եւ յանգ հանեալ կատարեցի զամենայն զգիր եւ զծաղիկ:

Արդ գրեցաւ գիրքս ձեռամբ յոգնամեղ Յակոբ երիցուս, ի թվաբերութեանն արեթական տոմարիս Ռ. եւ ԿԲ. ամի (1613), ի յաշխարհս Իլախաց, ի նորաշէն քաղաքս Զամուցա, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, եւ սուրբ Լուսաւորչին եւ այլոց խորանացս, ի ժամանակս հայրապետութեան սուրբ Էջմիածնայ Տեառն Տէր Մէլքիսեդեկ կաթողիկոսին, եւ թագաւորութեանս Իլախաց Երկրորդ Զիկմոնդին, եւ իշխանութեան քաղաքիս Բան Թովմաս Զամոյսքիին, մանուկ իշխանին, զոր տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ, ամէն: Արդ

անուանի գիրքս Ճաշոց, զի հանապազօր ի ճաշոյն ընթերցուի այլ եւ կոչի տարեգիրք, զի զբոլոր տարին զընթերցուածսն յինքեան ունի...: Արդ երես անկեալ աղաչեմ զձեզ զամենեւեան որք հանդիպիք սմա, կարգալով կամ օրինակելով, յիշեալք ի մարափայլ աղթած ձեր զնա զիցուն գրչակս եւ զծնողսն իմ զփոխեցեալս առ Քրիստոս, զհայրն իմ զԱթուռն՝ եւ զմայրն իմ զԱննան եւ զղաւակսն իմ եւ զամենայն արեան մերձաւորս իմ: Նաեւ զստացող գրչոյս զԻլովցի պարոն Պետնանդն պարոն Թորոսի որդին սրտիւ, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեանց... եւ ետ յիշատակ անջնջ Զամուցա քաղաքիս սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ վասն հոգւոյ Իւրոյ վասն ծնողաց Իւրոց, եւ ինքն ի յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս մանուկ տիօք երիտասարդական հասակին:

Գարձեալ աղաչեմ զձեզ ընթերցող եղբայրք իմ, որ մեղադիր չլինիք խոշորութեան եւ սղալաց եւ անյարմարութեան գրչոյս, զի պէսպէս վշտօք եւ չարչարանօք գրեցի, զի ի ՌԺԲ թվին (= 1603) սկսայ եւ ԿԲԻՆ (= 1613) թվին ի յաւարան հասայ: Վասն որոյ խնդրելով աղաչեմ եւն:

Տաշեան, անդ, էջ 23—24 (թ. 16 Ճաշոց): Նոյնը՝ կամենից, էջ 170:

4. «Փառք...: Արդ ես տրուպս քահանայից՝ մանաւանդ թէ ամենայն քրիստոնէից, Յակոբ երեցս՝ ցանկացաւ եղեալ պատմութեան սրբոց, եւ ի հարկէ յանձին կալեալ ձեռն արկի ի գծագրութիւն սորա. զի վասն ծովացեալ մեղաց իմոց այսմաւուրքն եւ Ճաշոցն եւ շուրջաւ մի այրեցաւ ի մէջ եկեղեցւոյն... եւ մեծաւ ջանիւ հաղիւ առաք զգաղափար սորա ի մայրաքաղաքէն Իլովա. եւ ես անվարժ գոլով գրչութեան հարկեցա ի գործ. եւ յապաւինեալ յողորմութիւն Աստուծոյ սկսա. եւ նորին շնորհօք յանգ հանեալ կատարեցի: Արդ գրեցաւ յայսմաւուրքս ձեռամբ յոգնամեղ Յակոբ երիցուս թվին ՌԿԶ (1617), ի յաշխարհս Իլախաց, ի նորաշէն քաղաքս Զամուցա ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Լուսաւորչին եւ այլոց նշխարացս: Ի ժամանակս հայրապետութեանս սուրբ Էջմիածնայ Տեառն Տէր Մէլքիսեդեկ կաթողիկոսին. եւ թագաւորութեանս Իլախաց Զիկմոնդի երրորդի, եւ իշխանութեան քաղաքիս Պարոն Թովմասին երիտասարդ իշխանին, որ հայրենակոչութեամբ Զամուցայի անուանի զոր տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ. ամէն: Արդ երես անկեալ աղաչեմ

